

miş (8 Ekim 1918) ve yerine savaşa girilmesine taraftar olmayan Ahmed İzzet Paşa hükümeti kurulmuştu (14 Ekim 1918). Böylece İttihat ve Terakkî hâkimiyeti sona ermekteydi. Kısa bir müzakereden sonra dikte ettirilen Mondros Mütarekesi (30 Ekim 1918) Osmanlı Devleti'nin mutlak yenilgisini belgeledi. Osmanlı Devleti'nin müstakil bir devlet olarak artık ayakta kalamayacağını ve yapılacak barışın da harp içinde müttefikler arasında yapılan bütün bölüşme plan ve antlaşmalarına (Sykes-Picot Antlaşması, 1916) uygun olarak ne kadar ağır şartlar ihtiva edeceğinin bir işareti oldu.

Anadolu'daki millî direniş Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıkışıyla beraber düzenli bir hale dönüşme şansına kavuştu. Çeşitli yerlerde toplanan kongreler buna katkıda bulunmaktaydı. Nihayet Ankara'da Büyük Millet Meclisi açılarak vatanın kurtuluşuyla ilgili tarihî vazifeyi üstlendi. Zafer ve düşmanın yenilmesi, Mudanya Mütarekesi ve barış görüşmeleri için Lozan'a yapılan çağrı saltanat ve İstanbul hükümetinin de sonunu getirdi. Müttefiklerin Lozan'da yapılacak barış görüşmelerine İstanbul hükümetini de davet etmiş olmaları ve bunu kabul eden son Osmanlı sadrazamı Ahmed Tevfik Paşa'nın bu istikametteki faaliyetleri Ankara'da infiale karşılandı, bazı âcil ve tarihî kararların alınmasını kaçınılmaz kıldı. Bu konudaki tartışmalar saltanat müessesesinin varlığı üzerinde yoğunluk kazanarak nihayet 1-2 Kasım 1922'de saltanat ilga edildi. Tevfik Paşa istifa etti (4 Kasım 1922). Vahdeddin yeni bir sadrazam tayin etmemekle Ankara hükümetinin kararına boyun eğmiş oldu. Şahsî kaygılara düşüp sonunda İstanbul'dan ayrılarak İngilizler'e iltica etti (16 Kasım 1922). Büyük Millet Meclisi, kendisini hal' ederek Abdülmecid Efendi'yi halife seçti (19 Kasım 1922). Lozan Barış Antlaşması ile (24 Temmuz 1923) Kurtuluş Savaşı başarı ve zaferle sona erdirildi. Cumhuriyet'in ilanı ve Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın reiscumhur seçilmesiyle yeni devlet merkezi Ankara olan bir Cumhuriyet haline geldi. Hilâfet müessesesinin ilgasının (3 Mart 1924) ardından Abdülmecid Efendi ve bütün Osmanlı hânedanı mensupları yurdu terke mecbur edildi.

BİBLİYOGRAFYA :

Cevdet, *Tezâkir*, I-IV (1-40. Tezkireler); *Mir'ât-ı Hakikat* (Miroğlu), I-III; F. Eichmann, *Die Reformen des osmanischen Reiches: Mit besonderer Berücksichtigung des Verhältnisses der Christen des Orients zur türkischen Herrschaft*, Berlin 1858; G. Rosen, *Geschichte der Türkei von*

dem Siege der Reform im Jahre 1826 bis zum Pariser Tractat vom Jahre 1856, Leipzig 1866-67, I-II; F. Bamberg, *Geschichte der orientalischen Angelegenheit im Zeitraume des Pariser und des Berliner Friedens*, Berlin 1892; C. R. von Sax, *Geschichte des Machtverfalls der Türkei bis Ende des 19. Jahrhunderts und die Pfaffen der "Orientalischen Frage" bis auf die Gegenwart*, Wien 1908; a.mlf., *Nachtrag zur Geschichte des Machtverfalls der Türkei*, Wien 1913; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1947-62, V-VIII; Bilal N. Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri, Belgeler, Doksanüç Muhacereti: 1877-1878*, Ankara 1968; a.mlf., *Rumeli'den Türk Göçleri, Belgeler, Bir Geçiş Yılı: 1879*, Ankara 1970; a.mlf., *Bulgaristan Türkleri: 1878-1985*, Ankara 1986; Ali Fuat Türkgeçdi, *Görüp İştittiklerim*, Ankara 1984; a.mlf., *Mesâil-i Mühimme-i Siyâsiyye* (nşr. Bekir Sıtkı Baykal), Ankara 1987; Kemal Beydilli, *1790 Osmanlı-Prusya İttifaki: Meydana Gelişi-Tahlili-Tatbiki*, İstanbul 1984; a.mlf., *Büyük Friedrich ve Osmanlılar*, İstanbul 1985; M. Şükrü Hanoğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakkî Cemiyeti ve Jön Türklük: 1889-1902*, İstanbul 1985; *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi* (ed. R. Mantran, trc. Server Tanilli), İstanbul 1991; A. Palmer, *Osmanlı İmparatorluğu: Son Üçyüz Yıl, Bir Çöküşün Yeni Tarihi* (trc. Belkis Çorakçı Dışbudak), İstanbul 1993; Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform: 1836-1856*, İstanbul 1993; J. McCarthy, *Müslümanlar ve Azınlıklar: Osmanlı Anadolu'sunda Nüfus ve İmparatorluğun Sonu* (trc. Bilge Umar), İstanbul 1995; a.mlf., *Ölüm ve Sürgün, Osmanlı Müslümanlarına Karşı Yürütülen Ulus Olarak Temizleme İşlemi: 1821-1922* (trc. Bilge Umar), İstanbul 1998; a.mlf., *The Ottoman Peoples and the End of Empire*, London 2001; C. V. Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye: Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi* (trc. Gül Çağalı Güven), İstanbul 1996; R. H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğunda Reform: 1856-1876* (trc. Osman Akinhay), İstanbul 1997, I-II; M. S. Anderson, *Doğu Sorunu: 1774-1923 Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme* (trc. İdil Eser), İstanbul 2000; Fikret Adanır, *Makedonya Sorunu: Oluşumu ve 1908'e Kadar Gelişimi* (trc. İhsan Catay), İstanbul 2001.

KEMAL BEYDİLLİ

II. MEDENİYET TARİHİ

A) Siyasî ve İdarî Teşkilât. 1. Klasik Dönem. Osmanlı siyasî ve idarî teşkilâtı aslında daha önceki Türk-İslâm devletlerinde ortaya konulan uygulamaların devamı olmakla birlikte ihtiyaca göre tarihî süreçte kendine özgü bir model oluşturmuş, Osmanlı merkezîyetçi devlet yapısı I. Bayezid'den itibaren güçlenmiştir. Devletin başındaki padişah, aynı zamanda tek hânedana dayalı bir sistem içinde tartışılmaz konumunu altı asır boyunca korumuştur. Bu haklar 1876 anayasasında bile, "Zât-ı hazret-i şâhâne mukaddes ve gayr-i mes'uldür" ifadesiyle belirtilmiştir. Padişah bu gücünü Divân-ı Hümayun, maliye teşkilâtı ve kul sistemi gibi kurumlar ve sadrazam, yeniçeri ağası, şeyhülislâm,

kazasker, nişancı gibi yetkililer vasıtasıyla kullanmıştır.

Osmanlı hâkimiyet ve hükümdarlık te-lakkisi esas itibarıyla İslâmî anlayışa dayanmakla beraber eski Oğuz töresinden de önemli ölçüde etkilenmiştir. Hânedanın Kayı boyuna mensubiyeti tam anlamıyla benimsenmiş ve genel kabul görmüştür. İstanbul'un fethi ve Doğu Roma idaresinin sona ermesiyle Osmanlı Devleti yeni bir siyasî dönüşüm yaşamıştır. Fâtih Sultan Mehmed daha önceki devirlerde örf ile gelişmiş olan siyasî, idarî, askerî bir-takım uygulamaları sistemleştirerek meşhur teşkilât ve teşrifat kanunnâmesini meydana getirmiş, kanunnâmede yer alan hükümler ve uygulamalarla mutlak hükümdar tipi güçlenmiştir. Başlangıçta örfî nitelikli ve gelenek ağırlıklı hükümdarlık anlayışı II. Bayezid'den itibaren şer'î yünden de desteklenen bir yapıya dönüşmüştür.

Padişahların kullandığı unvanlar Osmanlı hâkimiyet anlayışı açısından önemlidir. Unvanları şer'î ve örfî menşeli olarak iki kısımda değerlendirmek mümkündür. Padişahlar emir ve iradelerini hatt-ı hümayun, biti, ferman, berat, irâde-i seniyye, ahidnâme, emannâme ve nâme-i hümayunlarla ifade etmişler, cuma selâmlığı vesilesiyle ve tebdilikyafetle halkın arasına girip duygularını öğrenme fırsatını bulmuşlardır. Geniş yetki ve mutlak otoriteye sahip olan padişahların şer'î ve örfî hukuk kuralları ile kendilerini sınırlı hissettikleri uygulamadan anlaşılmaktadır. Ebüssuûd Efendi padişah iradesiyle şer'î hukuk arasındaki ilgiyi, "Nâ-meşrû nesneye emr-i sultânî olmaz" cümlesiyle çok açık şekilde ifade etmiştir. Diğer taraftan saray âdâbı, toplum baskısı ve askerî grupların talepleri de padişahların isteklerini sınırlamıştır. Padişahların oturduğu saray, aynı zamanda İslâm dünyasındaki geleneğe uygun biçimde devlet işlerinin idare edildiği yerdii.

Osmanlı padişahlarına dört asra yakın hizmet veren, dış görünüşü bakımından bir kaleyi andıran Topkapı Sarayı esas olarak Birün, Enderun ve Harem'den oluşmaktaydı. XV. yüzyıl ortalarından itibaren medrese dışında en köklü eğitim kurumunu Enderun'du. Hristiyan ailelerden devşirilen çocuklar önce müslüman Türk ailelerin yanında Türkçe'yi, İslâmî esasları ve âdâbı öğrendikten sonra Galata Sarayı, İbrâhim Paşa Sarayı, bir ara İskender Çelebi Sarayı ve nihayet Edirne Sarayı gibi ace-mi oğlanları saray ve kışlalarında bedenî

Sadrazam
(Mahmud
Şevket Paşa,
Osmanlı
Teşkilât
ve Kıyâfet-i
Askeriyyesi,
IÜ Ktp., TY,
nr. 9391)

ve ruhî kabiliyetlerini geliştirecek dersler ve tâlimler görürlerdi. Daha sonra çeşitli askerî birlikler içerisine dağıtılırlar, üstün yetenekli olanlar ise yüksek seviyede eğitilmek üzere Enderun'a alınırlardı. Enderun'daki eğitim Küçük ve Büyük odalar, Doğançı Koğuşu, Seferli Koğuşu, Kiler Odası, Hazine Odası ve Has Oda olmak üzere yedi kademe üzerine kurulmuştu. Buradaki eğitimi disiplinsizlik veya başarısızlık sebebiyle sonuna kadar götüremeyen iç oğlanlar ara sınıflardan ayrılıp çeşitli askerî birliklere katılırlardı. Çalışma sistemi, programı, işleyişi göz önünde tutulursa buranın bir mektepten ziyade çeşitli hünerlerin, sanatların, idarî ve siyasî bilgilerin uygulamalı biçimde öğretildiği, kabiliyetlerin tesbit edildiği sistemli bir kurs ve staj yeri olduğu görülür. Sarayın diğer önemli birimi olan Harem'i ve harem halkını padişah, vâlîde sultan, hanım sultanlar, sultanlar, şehzadeler gibi Harem halkı ile ustalar, kalfalar, câriyeler şeklinde hizmet edenler olmak üzere iki grupta değerlendirmek gerekir. Dârüssaâde ve Bâbüssaâde ağaları sarayın iki yetkilisi olup Bâbüssaâde ağası (akağa) Enderun'un, Dârüssaâde ağası (karaağa) Harem'in âmiri idi.

Merkez Teşkilâtı. Osmanlı merkez teşkilâtı ve hükûmeti, en güçlü olduğu dönemlerde Dîvân-ı Hümâyûn merkez olmak üzere ona doğrudan veya dolaylı biçimde bağlı kalemlerden oluşmaktaydı. Divan erkânı olan vezîriâzam, vezirler, kazaskerler, defterdarlar ve nişancı genellikle öğleden önce Dîvân-ı Hümâyûn'da, öğleden sonra kendi divanlarında ülke idaresine ve devletler arası münasebetlere ait meseleleri belli program ve protokol içinde oldukça süratli bir şekilde görürler, padişahın tasdikiyle karara bağlarlardı. Önceki İslâm ve Türk devletlerinde onlarca divan bulunmasına karşılık Osmanlılar'da bunun teke indirilmesi yeni bir uygulamadır. Osmanlı sistemi kararların süratle alındığı, defter ve evrak usulüyle kurum-

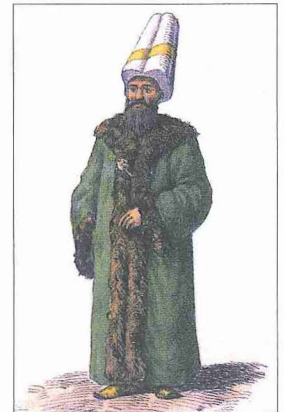
lar arasındaki irtibatın hızla sağlandığı bir idare tarzıydı. Bu sistemi merkezde iyi yetiştirilmiş çok az sayıda kalem erbabı bürokrat yürütmekteydi. XVI. yüzyıl sonlarına doğru Osmanlı Devleti'nde hemen her alanda yetişmiş insan gücü artmıştı. Devlet yeni makam ve memuriyetlerin oluşturulması, görev sürelerinde kısıtlamaya gidilmesi, pâye usulünün ihdası şeklinde üç yeni uygulamayla birikmiş insan gücünü istihdam ve değerlendirme imkânı bulmuştur. Fâtih Sultan Mehmed'in saltanatı Dîvân-ı Hümâyûn'un gelişmesi açısından bir dönüm noktası teşkil etmektedir. Kanunnâmesinde divanda üyelerin oturma tarzı, dava dinleme, arza girme usulü, muâmelât ve divan kitâbetini ifa eden yardımcı kadro ile ilgili çeşitli hükümler yer almaktadır (bk. MÜHİMME DEFTERİ).

Divan müzakerelerinde önem sırasına göre hâricî meseleler, elçilerin teklifleri ve onlara verilecek cevaplar; beylerbeyilerle kadırlardan gelen mektup ve raporlar, arazi ihtilâf ve davaları, devlet idaresiyle ilgili çeşitli konular; görevlilerin tayini, terfii, nakli ve azliyle ilgili arzlar ele alındıktan sonra şikâyet ve davalar dinlenirdi. Divan üyeleri arasında ihtisaslarına göre bir iş bölümü vardı. Vezîriâzam ülke idaresi ve timar meselelerine, kazaskerler dinî-şer'î konulara, defterdarlar malî meselelere bakardı. Bunlar gerek görürse konuları kendi divanlarına intikal ettirirlerdi. Dava dinleme konusunda vezirler sadrazama yardımcı olurdu. Divan kararları arza girilip padişahın onayı alındıktan sonra kesinlik kazanırdı. Dîvân-ı Hümâyûn'da konuların ve davaların süratle görülüp neticelendirilmesi, cezaların padişahın tasdikinden sonra geciktirilmeden infazı esastı. Diplomatik veya ticarî görevle İstanbul'da bulunan yabancıların dikkatini çeken bu süratli işleyişin faydası caydırıcı olmasıdır. Sarayda mütat günlerde toplanan divan dışında üç ayda bir kapıkuluna ulûfe tevzii veya elçi kabulü münasebetiyle yahut fevkalâde durumlarda tahtın Bâbüssaâde önüne kurularak padişah dışındakilerin ayakta hazır olduğu ayak divanı da teşkilâtın önemli kısımları idi. XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Dîvân-ı Hümâyûn önemini kaybetmeye başladı, hükûmet tedricen Paşakapısı'na ve Bâbiâli'ye kaydı. Bu dönemde meşveret meclisleri önem kazanarak ön plana çıktı. Dîvân-ı Hümâyûn sembolik olarak da olsa imparatorluğun sonuna kadar sürdü.

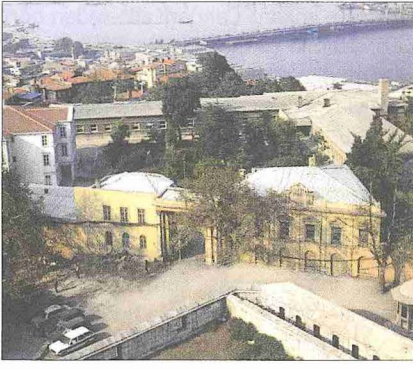
Fâtih Sultan Mehmed devrine kadar vezîriâzamlar / sadrazamlar bir iki istisna dışında ilmiyeden gelmişti. Bu dönemde

medrese kökenli Çandarlı ailesinden dört vezîriâzamların çıktığı görülür. Fâtih Sultan Mehmed'in devşirmeleri ön plana çıkarılması vezirliğe ve sadrazamlığa XVII. yüzyıl ortalarına kadar daha çok kul asıllı görevliler tayin edilmiştir. Vezîriâzamlar geniş yetkilere sahip olup icraatlarında sadece padişaha karşı sorumlu idi. *Fâtih Kanunnâmesi*'nde sadrazamın "vüzerânın ve ümerânın başı, cümle işlerin vekîli mutlak" olduğu, teşrifatta herkesten önde geldiği belirtilmiştir. XVII. yüzyılın ikinci yarısına ait *Tevkîl Kanunnâmesi*'nde ise din ve devlet işleri, saltanat nizamının sağlanması, had, kısas, hapis, nefî, ta'zîr, siyaset cezalarının icrası, dava dinleme, şer'î ve örfî ahkâmı tatbik, zulmün bertaraf edilmesi, ülkenin idaresi, ilmiye ve seyfiye görevlerinin verilmesi hususunda padişahın mutlak vekili olduğu ifade edilmiştir. Sadrazamlar serdâr-ı ekrem olarak ordunun başında sefere gittiklerinde yetki ve sorumlulukları artardı. Bu dönemde her türlü icraatlarında nihai kararları onlar verir, geniş yetkilerini çeşitli divanlar yoluyla kullanırlardı. Bunlar başta Dîvân-ı Hümâyûn ve ikinci divanı olmak üzere çarşamba ve cuma divanlarıydı. Daha sonra Bâbiâli olan Sadâret Dairesi'nde çok iyi yetiştirilmiş personeli ve zengin kapı halkı bulunurdu.

Sadrazamdan sonra vezirlerin de siyasî ve idarî teşkilâtta önemli gücü vardı. Kanûnî Sultan Süleyman'ın saltanatı sonlarında vezir sayısının yediye çıktığı, 1596'da on altı, 1599'da yirmi üç vezirin bulunduğu, statü bakımından dahil ve hâric vezirleri olarak ikiye ayrıldıkları görülmektedir. Enderun'da yetişip yıllarca eyaletlerde beylerbeyilik yapan bu idarecilerin devleti ve toplumu iyi tanıdıklarına inanıldığından tecrübelerinden Dîvân-ı Hümâyûn'da istifade edilebileceği düşünülüyordu. Divanda sadrazamın sağında kıdem sırasına göre oturan vezirlerin başta gelen gö-

Kaptan paşa
(Mahmud
Şevket Paşa,
Osmanlı
Teşkilât
ve Kıyâfet-i
Askeriyyesi,
IÜ Ktp., TY,
nr. 9391)

Meşihat binası (Bâb-ı Fetvâ) – Süleymaniye / İstanbul

revleri sadrazama yardımcı olmaktadır. İşle-
rin yoğun olduğu zamanlarda sadrazamın
izniyle bilhassa timar davalarına bakarlar,
nişancıya yardımcı olmak üzere tuğra çe-
kerlerdi. Vezirler serdar veya serasker ola-
rak ordunun başında sefere gittiklerinde
yetkileri artardı. Vezirlerin çok sayıda kapı
halkı olurdu. Bunlar birkaç yüzden başlayıp
birkaç bine kadar çıkabilirdi. Kapı halkının
zenginliği ve düzgünlüğü vezirin tercihin-
de önemli bir unsur olurdu. Özellikle eya-
letlerde bulunan vezirlerin çok zengin kapı
halkı bulunurdu. Nitekim Derviş Mehmed
Paşa'nın Bağdat valisi iken yanında levent,
iç oğlanı ve ağalardan oluşan 10.000 kişilik
adamı vardı.

Divanın dört rûknünden sonuncusu olan,
tuğraî veya mîr-tevkîî denilen nişancının
hangi tarihten itibaren Osmanlı merkez
teşkilâtında yer aldığı kesin olarak bilin-
memekle birlikte Orhan Gazi zamanında
belgelerde tuğra kullanılması bu görevin
XIV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren mev-
cut olabileceğini düşündürür. Kanunnâ-
melerde nişancıların en önemli görevi pa-
dîşah adına divandan çıkan ferman, berat
gibi belgelere tuğra çekmek olduğu belir-
tilir. Nişancının asıl yetkisi "müftî-i kânûn"
olarak örfî mevzuattaki güçlükleri hallet-
mek, daha önemlisi merkezî bürokrasinin
âhenk içinde işleyişini sağlamaktır. Teşki-
lâtta bir diğer önemli kurum klasik dö-
nemde nişancıya bağlı olan, arazi tahrir-
leri, timar kayıtları, vakıf muâmelâtıyla il-
gili defterlerin tutulduğu, üzerinde işle-
mlerin yapıldığı ve muhafaza edildiği Def-
terhâne'dir. Burası Divân-ı Hümâyûn top-
lantıları sırasında sadrazam mührüyle açıl-
ıp kapanan temel bir daire ve arşivdi. Di-
vandaki muâmelât esnasında bürokratik
işlemler açısından bu defter ve evrakın da-

ima divanın yakınında saklandığı anlaşılmaktadır.

Divân-ı Hümâyûn'a bağlı dördü asfî, üçü
tâlî olmak üzere yedi daire (kalem) bulu-
nup bunların âmiri reisülküttâb idi. Reis-
sülküttâbın XV. yüzyıldan XIX. yüzyıla ka-
dar önem ve nüfuzu devamlı artmış, so-
nunda kurum bir unvan değişikliğiyle Ha-
riciye Nezâreti'ne dönüşmüştür. Divanın
birinci dairesi olan Beylikçi (divan) Kalemi
daha geç tarihli bir büro niteliği taşıyor-
du. Önemi bilhassa XVII. yüzyıldan itiba-
ren artmıştı. Bu kalemde değişik tarihler-
den başlayarak mühimme, ahkâm, atik şi-
kâyet, mühimme-i mektûm, Mısır mühim-
mesi, nâme-i hümâyûn, mukavelenâme,
imtiyaz, muktezâ, tevcihât-ı mülkiyye, ki-
lise, şehbender, meclis-i Tanzîmat defter-
leri gibi pek çok defter serisinin tutuldu-
ğu bilinmektedir. Tahvil (Nişan, Kese) Kale-
mi'nde mevâlî denilen eyalet kadıları, ve-
zir, beylerbeyi, sancak beyi beratları ile ze-
âmet ve timar kayıtları tutulurdu. Zeâmet
veya timar tevcih edildiğinde önce derke-
nar olunmak üzere Defterhâne'ye yolları,
oradan ilgili bilgiler yazıldıktan sonra Tah-
vil Kalemi'ne gönderilirdi. Ruûs Kalemi,
vakıf personeliyle dinî hizmetlerde bulu-
nanların, kalemlerdeki büyük küçük kâtip-
lerin, saray ağa ve hademelerinin, dizdar
ve kale erlerinin berat ve fermanlarının
ilgili dairelerden alınan tezkirelere göre
hazırlandığı yerdirdi. Bu kalemde her türlü
muamele ruûs defterlerine kaydedilir ve
şahıslara verilecek olan beratlar buradan
verilen ruûsa istinaden hazırlanırdı. Divan
kalemleri içerisinde muâmelâtı en yoğun
olanlardan biri kabul edilen bu dairede sa-
yıları XVIII. asırda 150'yi bulan görevli var-
dı. Âmedî Kalemi, Divân-ı Hümâyûn ka-
lemlerinin dördüncüsü olup XVIII. yüzyıl-
da kurulmuştur. Sadrazamın padişaha yaz-
dığı telhis ve takrirlerle yabancı devletlere
yazılan her çeşit yazılar bu kalemde hazırla-
nır ve saklanırdı.

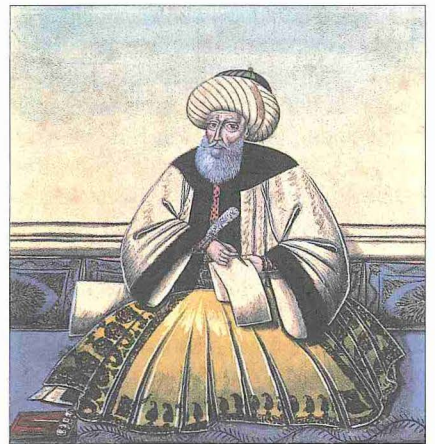
Osmanlı Devleti'nde eskiden beri uygu-
lanmakta olan teşrifat ve merasim usulle-
ri, Kanûnî Sultan Süleyman devrinde oluş-
turulan ve divana bağlanan Teşrifat Kale-
mi'ne havale edilmişti. Devletin resmî ta-
rihçilik bürosu (vak'anüvislik) XVIII. yüzyıl
başlarında teşkil edilmiş ve XX. yüzyıl baş-
larına kadar sürmüştür. Ayrıca divana ül-
ke içinden ve dışından mektup, arzuhal,
resmî ve gayri resmî yazılar geldiğinde
bunlar divan kalemlerinde tercüme edil-
dikten sonra gereği yapıldı. Divandan Do-
ğu ve Batı dillerinde ferman, berat, nâ-
me türü yazılar da çıkardı. Ayrıca Divân-ı
Hümâyûn'a gelen elçiler için de tercüman-

lar kullanılıyordu. XV-XVI. yüzyıllarda ge-
nellikle İtalyan, Macar, Alman, Leh, Rum
asıllı mühtedilerin bu görevi ifa ettiği gö-
rülür. XVII. yüzyılın ortalarından itibaren
uygulamada önemli bir değişiklik olmuş,
bu önemli göreve dil bilen Osmanlı teba-
ası Rumlar getirilmiştir.

Osmanlı bürokrasisinde kullanılan bel-
geler diplomatik bir yaklaşımla ferman-
lar, hükümler, beratlar, hatt-ı hümâyûn-
lar, irâde-i seniyyeler, şehzadelerin hüküm
ve beratları, mektuplar (nâme-i hümâyûn),
fetihnâme, ahidnâme, arzlar, buyuruldu-
lar, telhisler, takrirler, tahriratlar, arızalar,
tezkireler, arz-ı haller, mahzarlar, mazba-
talar, antlaşmalar, muhtıralar, raporlar, lâ-
yihalar, jurnaller, tamimler, fetvalar, vakfi-
yeler, hüccet ve i'lâmlar, temessükler, se-
netler, ilmühaberler, ruûslar, makbuzlar
tarzında bir ayırıma tâbi tutulmuştur. O
dönemde yerli yerinde kullanılan bu ter-
minoloji Osmanlı bürokrasinin gelişmiş ya-
pısına işaret eder.

Taşra Teşkilâtı. Osmanlı taşrası esas
itibarıyla Anadolu, Rumeli, Arabistan ve
Kuzey Afrika coğrafyasından oluşmakta-
dır. Taşra idaresinde en büyük temel bi-
rim eyalet olup onun altında sancaklar, ka-
zalar ve nahiyeler bulunurdu. Orhan Gazi
ve I. Murad zamanında Rumeli'de gerçek-
leştirilen yeni fetihler üzerine ele geçirilen
kesim, 1362'de Rumeli eyaleti (vilâyet / bey-
lerbeylik) bir idarî teşkilâtın bünyesi içine
alınmış, başına da bir beylerbeyi tayin edil-
mişti. 1393'te Anadolu'daki belirli şehirler
merkez olmak üzere yeni bir idarî birim
daha ortaya çıkmıştır. Ardından fetihler

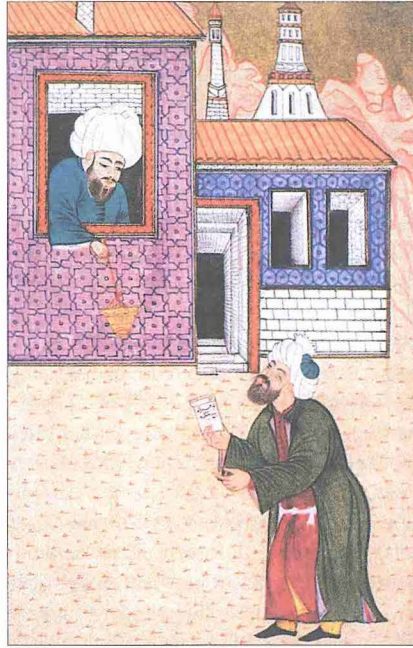
Şeyhülislâm (İÜ Ktp., TY, nr. 9362)

ilerledikçe bu ikili temel idarî yapı giderek genişlemiş ve yeni eyaletler kurulmuştur. Bu süreç özellikle Fâtih Sultan Mehmed döneminden itibaren hızlanmış, Kanûnî Sultan Süleyman'ın saltanatı başlarında beş olan eyalet sayısı ölümüne yakın on altı olmuş, XVI. yüzyılın sonunda ise otuz ikiye çıkmıştır. Her eyalet çok sayıda sancaktan oluşur, beylerbeyinin oturduğu sancağa paşa sancağı denilirdi. Osmanlı idaresi genel olarak Anadolu ve Rumeli'de timarlı eyaletler halinde teşkilâtlanmış, bu bakımdan merkeze tam anlamıyla bağlı idarî birimleri bu eyaletler oluşturmıştır. Buna karşılık Arabistan ve Kuzey Afrika'da eyaletlerde sâlyânî sistem uygulanmış, ayrıca Kırım'da hanlık, Haremeyn'de şeriflik, Eflak Boğdan'da voyvodalık, bazı Kürt aşiretlerinin bulunduğu yerlerde hâkimlik adı altında özel statüye tâbi idarî birimler bunlara eklenmiştir.

Osmanlı taşrasının durumunu belirleyen önemli unsurlardan biri XVI. yüzyılda Anadolu'da görülen nüfus artışıdır. Artan nüfusu mevcut topraklar besleyemeyince birçok kişi bağlı olduğu toprağı bırakıp şehirlere göç etmiş ve tarıma dayalı Osmanlı taşra teşkilâtının temel unsurları giderek çökmüştür. Bilhassa timar sistemi bundan çok etkilenmiş, boşalan köylerin timar gelirleri ortadan kalkınca temel askerî birim olan timarlı sipahi ve buna bağlı teşkilât ciddi bir sarsıntı geçirmiş, bunda çağın değişen askerî yapısı da etkili olmuştur. Pek çok genç nüfus medreseye talebe olarak girme yolunu zorlamış, bunu başaramayanlar sarıca, sekban, tüfekli muhafız olarak vezir, beylerbeyi ve sancak beylerinin kapılarına intisap etmiştir.

1578'de başlayan Osmanlı-İran savaşları, 1593-1606 yılları arasındaki Osmanlı-Habsburg mücadelesi tüfek kullanan piyade askerine olan ihtiyacı arttırdığından bey ve paşa kapı halkının önemi arttığı gibi yeni asker grupları da ortaya çıkmış, bu durum Osmanlı maliyesini zora sokmuştur. Devlet bir taraftan reâyâyâ yeni vergiler koyarken diğer taraftan akçenin içindeki gümüş miktarını azaltarak akçeyi devalüe etmiş, değeri düşmüş olan bu parayı aynı miktar üzerinden kapıkuluna vermek isteyince birçok karışıklık ortaya çıkmıştır. Savaşlara katılıp daha sonra başı boş kalan tüfekli asker grupları (kapisız levant) Anadolu'ya dağılarak eşkıyalık hareketlerine başlamışlardır. Bütün bu olumsuz gelişmeler Osmanlı taşra teşkilâtını etkilemiş, geleneksel yapıyı değiştirmiştir. XVI. yüzyıl sonları ve XVII. yüzyıl süresince yaşanan Celâli isyanları da Osmanlı taşra-

Ulemâdan fetvalarıyla Ünlü Şeyhülislâm Zembilli Ali Efendi'yi gösteren bir minyatür (TSMK, Hazine, nr. 1263, vr. 159*)

sında dengeyi bozan en önemli hareketler olmuştur.

Devlet XVII. yüzyıldan itibaren çeşitli mîrî gelirlerini, bu arada boşalan timarları sipahilere dağıtmak yerine iltizama vermeye başladı. Bu durum sipahiler arasında hoşnutsuzluk meydana getirdi. Bir süreden beri taşrada aslî görevi olan askerliği bırakarak ticarî-iktisadî faaliyetlerde bulunan kapıkulları (yeniçeri ve sipahiler) nüfuzlarını kullanarak bu nevi iltizamları elde etmeye başladılar. Bu durum şehrin ileri gelen eşraf ve âyanı ile kapıkulu arasında bir menfaat çatışmasına yol açtı. Böylece merkez-taşra dengesi bozuldu. Eyalet ve sancak idaresinde de önemli bir değişim yaşandı. Genel olarak Osmanlı taşrasında en küçük idarî birim nahiye olup daha çok askerî gerekçelerle ortaya çıkan bir özellik göstermekteydi. Başında bir kadının bulunduğu kaza birimi ise hukukî bir birimdi, askerî otoritenin dışında doğrudan merkeze bağlı kadının yetki alanını belirliyordu. Zamanla kaza ve nahiye birbirine bağlı alt ve üst birimler haline geldi. Bunların bağlı olduğu sancak birimi ise çeşitli kaza ve nahiyeleri bünyesinde barındıran temel idarî ünite niteliği taşıyordu. Bu geleneksel yapı XIX. yüzyılda taşra teşkilâtındaki yeni arayışların ortaya çıkışına kadar sürdü, ancak birim adı

olma özellikleri kaybolmadı. Osmanlı taşrasının temel unsuru olarak köylere inen bir teşkilâtlanma şeklinde timar sistemi de XVII. yüzyılda önemini kaybettikten sonra küçük idarî birimlerin asayişinde önemli sarsılmalar vuku buldu. Bu durum yerel idarî birimlerin teşkiline yol açacak adımların atılmasına zemin hazırladı.

BİBLİYOGRAFYA :

Kânûnnâme-i Âl-i Osmân (TOEM ilâvesi), İstanbul 1330, tür.yer.; Fâtih Sultan Mehmed, *Kânûnnâme-i Âl-i Osmân* (nşr. Abdülkadir Özcan), İstanbul 2003, tür.yer.; Lutfî Paşa, *Âsafnâme* (nşr. Mübahat S. Kütükoğlu, Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan içinde), İstanbul 1991, tür.yer.; *Muṣṭafa 'Âlî's Counsel for Sultans of 1581* (nşr. A. Tietze), Wien 1979-82, I-II, tür.yer.; Koçî Bey, *Risâle* (Aksüt), s. 99-103; Kâtib Çelebi, *Düstü-rü'l-amel li-islâhî'l-halel*, İstanbul 1280, s. 124; D'Ohsson, *Tableau général*, VII, 160; Tayyazâde Atâ Bey, *Târih*, İstanbul 1292-93, tür.yer.; Uzun-çarşılı, *Saray Teşkilâtı*, tür.yer.; a.mlf., *Merkez-Bahriye*, tür.yer.; Çağatay Uluçay, *Harem*, Ankara 1971, s. 61-66; Aydın Taneri, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş Döneminde Vezirîâzam-lık*, Ankara 1974; Ahmet Mumcu, *Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divan-ı Hümayun*, Ankara 1976, tür.yer.; Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğunda Âyânlık*, Ankara 1977; İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyâlete: 1550-1650*, İstanbul 1978, s. 18-19; a.mlf., *Bir Osmanlı Valisinin Yıllık Gelir-Gideri, Diyarbekir-1670-71*, İstanbul 1981, s. 10-17; M. Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri* (nşr. Orhan F. Köprülü), İstanbul 1981, s. 94-130; Ülker Akkutay, *Enderûn Mektebi*, Ankara 1984; *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar* (haz. Yaşar Yücel), Ankara 1988, tür.yer.; Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, Ankara 1991, s. 8-19; Feridun M. Emecen, "Sefere Götüürülen Defterlerin Defteri", Prof.Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan, İstanbul 1991, s. 248-249; Mehmet İpşirli, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilâtı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi* (haz. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1994, I, 139-279; Recep Ahışalı, *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Reisülküttâblık (XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul 2001, tür.yer.; Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu: Klâsik Çağ: 1300-1600* (trc. Ruşen Sezer), İstanbul 2003, tür.yer.; a.mlf., "Osmanlı Padişahı", *SBFD*, XIII (1958), s. 68-79; a.mlf., "Osmanlılar'da Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hâkimiyet Telakkisi ile İlgisi", a.e., XIV (1959), s. 69-94; a.mlf., "Padişah", *İA*, IX, 491-495; a.mlf., "Reis-ül-küttâb", a.e., IX, 675; Hammer – Purgstall, "XVIII. Asırda Osmanlı İmparatorluğunda Devlet Teşkilâtı ve Bâbî-Âlî" (trc. Halit İlteber), *İÜ Hukuk Fakültesi Mecmuası*, VII/2-3, İstanbul 1941, s. 564-586; Ömer Lütfî Barkan, "H. 933-934 (M. 1527-1528) Malî Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", *İFM*, XV/1-4 (1953-54), s. 323-326; a.mlf., "Timar", *İA*, XII/1, s. 310-313; Mehmet İpşirli, "Hasan Kâfi el-Akhisârî ve Devlet Düzenine Ait Eseri: Usûlü'l-hikem fi Nizâmi'l-âlem", *TED*, sy. 10-11 (1981), s. 239-278; Cengiz Orhonlu, "Tercüman", *İA*, XII/1, s. 176-181; Bekir Kütükoğlu, "Vekâyinüvis", a.e., XIII, 271-287; C. V. Findley, "Madjlis al-Shûrâ", *Eİ²* (İng.), V, 1082-1086; Erhan Afyoncu, "Defterhâne", *DA*, IX, 100-104.

